

ЕТНІЧНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ ТА ЕТНІЧНІ ПРОЦЕСИ НА ЗАКАРПАТТІ В 1945-1990 рр.

Доба панування комуністичної ідеології і совєтської державної політики в національному питанні визначали підходи дослідників до вивчення етнічного складу населення і етнічних процесів на Закарпатті в 1945-1990 рр. При цьому сам характер і зміст етнічних процесів на Закарпатті не характеризувався, а підмінювався висвітлюванням етнічного складу населення та змінами в його соціальній структурі. Саме ж поняття "етнічні процеси" залишалось незрозумілим або ж тлумачилось як "зближення націй та поступове стирання культурно-побутових відмінностей між ними", як "зближення і злиття націй", як розвиток "спільних комуністичних рис культури, моралі і побуту" і т.п. Ідеологічна і політична заангажованість більшості совєтських авторів вимагала приховувати справжню суть і хід етнічних процесів. Тому вважаємо за потрібне знову повернутись до проблеми розвитку етнічних процесів у Закарпатті 1945-1990 рр.

Поняття "етнічні процеси" було запроваджено ще у 20-ті роки ХХст. Ш.Марром. Нині під етнічними процесами М.Тиводар розуміє всі різноманітні етнокультурні, етносоціальні і етнополітичні зміни рис і властивостей етнічних спільнот упродовж їх існування¹, а Я.Каллибалатська і В.Школьнік тлумачать етнічні процеси як ходу і розвиток етнічних явищ, як послідовну зміну стадій етногенезу, сукупне чергування етнодіянь з метою досягнення намічених завдань і цілей².

Останній підхід не позбавлений ідеологічної заангажованості, бо його автори прагнуть внести у поняття якусь "мету", "завдання" і "цілі", а суть етнічних процесів зводять до змін стадій етногенезу. Прийнятнішим є трактування М.Тиводара, яка впливає з самої природи етносів і розглядає етнічні процеси як постійні еволюційні зміни етнокультурних, етносоціальних, етнологічних, етномовних та інших рис і ознак етносів, їх ментальності і стереотипів.

Етнічний склад населення та етнічні процеси на Закарпатті 1945-1990 років уже висвітлювались у ряді публікацій. Найгрунтовнішим з них є монографічне дослідження В.П.Копчак і С.І.Копчак³, в якому дано статистично-демографічну характеристику населення Закарпаття за час з 1870 до 1970 року. З публікацій характеристичну населення Закарпаття за час з 1870 до 1970 року. З публікацій совєтської доби заслуговують на увагу наукові публікації Л.А.Ткаченка⁴, І.М.Гроздоваї⁵, Н.М.Граціанської⁶, Т.Д.Філімонової і Ф.М.Шіна⁷, М.В.Кабузана⁸ та інших. Розкриваючи сутність етнічних процесів, виняткова

більшість совєтських дослідників зводила їх до характеристики етнічного складу населення. При цьому - майже всі вони відзначали, що чисельність українців з 1959 по 1989 виросла з 74,6% до 78,4% загальної кількості населення краю, чисельність румунів за цей же час виросла з 2% у 1959 р. до 2,4% у 1989 р. За цей же час чисельність угорців скоротилась з 15,9% до 12,5% населення Закарпаття. Водночас автори цих публікацій вважали за виключно позитивне явище формування і чисельне зростання російськомовного населення, яке вже у 1989 р. складало 4% населення краю і ототожнювало себе з етнічними росіянами⁹.

Більш повно етнологічну ситуацію на Закарпатті 1945-1990рр. проаналізував у 1991 р. О.Лавер. Основні тенденції цих процесів можна прослідкувати з нижченаведеної таблиці¹⁰ (див. табл. 1).

Матеріали перепису 1959, 1970, 1979 і 1989 рр. дають таку картину співвідношення етнологічних груп Закарпаття (див. табл. 2, 3, 4, 5, 6).

Якщо порівняти таблиці 5 і 6, то бачимо, що українці, угорці та румуни складають основну масу сільського населення Закарпаття. Питома вага серед міського населення у них значно нижча за загальнообласний показник. Росіяни та нечисленні етнічні групи (євреї, білоруси та ін.) є в основному міськими жителями. Так, наприклад, згідно з переписом 1989р. (табл. 4), росіяни склали 4% населення області, але при цьому вони склали 8,5% міського (табл. 6), а в Ужгороді і Мукачеві вони склали майже 15% всіх мешканців (табл. 2).

Таблиця 1

Етнологічна група	Роки переписів, чисельність (в тис. чол.)				Приріст	
	1959 р.	1970 р.	1979 р.	1989 р.	в тис. чол.	в %
Українці	686.5	808.1	898.6	976.7	290.2	42.3
Угорці	146.2	151.95	158.45	155.7	9.5	6.5
Росіяни	29.6	35.2	41.7	49.5	19.9	67.2
Румуни	18.35	23.5	27.2	29.5	11.2	61.2
Цигани	4.97	5.9	5.6	12.1	7.1	142.9

Таблиця 2

Територіальне розміщення найпоширеніших етнічнонаціональних груп
Закарпаття¹¹

Місто, район	в т.ч. в % до загальної кількості					Всього насел., чол.
	українці	угорці	росіяни	румунки	цигани	
Ужгород	69.0	7.9	14.3	0.04	1.5	116101
Мукачево	70.0	8.1	14.9	0.01	2.8	83308
Берегівський	25.4	66.9	3.4	-	3.0	85115
В.Березний	95.8	-	-	-	1.9	30464
Виноградівський	71.5	24.8	2.1	-	0.8	112611
Воловецький	97.8	-	1.3	-	-	27154
Іршавський	98.1	0.3	0.9	-	-	97135

Неоднаковий освітній рівень етнічних груп краю, про що свідчать статистичні дані (табл. 7).

Такі та аналогічні цифри часто фігурували і фігурують у різноманітних публікаціях. Але при цьому старанно замовчувались політичні процеси неприродно швидкого зростання кількості росіян, зменшення чисельності євреїв і словаків, незначного зростання кількості угорців і т.ін. При характернішій ж українського населення дослідники переважно описували сезонні маятникові міграції, але не наважувались аналізувати їх негативного впливу на етнічні процеси в Закарпатті. Висвітлюючи такі міграції, В.П. Колчак писав, що багато закарпатців, переважно працездатного віку, з гірських районів області щорічно виїждять за межі області. Це пояснювалось тим, що сфера прикладання праці в цих районах, незважаючи на інтенсивний розвиток місцевих підсобних промислів, лісового господарства і деревообробки, була ще недостатньо розвиненими. Водночас наголошувалось, що більшість закарпатців - це професійні майстри-будівельники, спеціалісти по лісоводству, і їх з радістю запрошують в колгоспи і господарські організації східних областей республіки, а також інших республік на будівництво і роботи по упорядкуванню лісового господарства. Крім того, сотні молодих людей щорічно виїздили в інші області на навчання у вищі і середні спеціальні навчальні заклади, направлялись за комсомольськими путівками на ударне будівництво¹².

Нинішній аналіз тодішнього та і нинішнього соціально-економічного стану свідчить, що він у Закарпатті на загальнодержавному фоні характеризується певними особливостями. З одного боку, область малоземельна

(приблизно 0,135 га орної землі на людину), гориста (4/5 території області займають гори, ліси і полонини), густозаселена (близько 101 чол./км²), слабо розвинута в промислово-виробничій сфері, не виробляє достатньої кількості зерна, м'яса і молока, має надлишок трудових ресурсів (близько 350 тис. чол. на початку 1997 року), характеризується великою кількістю багатодітних сімей, пенсіонерів, інвалідів, перестарілих одиноких, які потребують соціального захисту і допомоги від держави¹³.

З іншого боку, область багата на висококваліфіковані трудові ресурси (на 1 млн. 288 тис. населення маємо 716 тис. працездатних), ліс (687 тис. га лісу із загальним запасом деревини, близько 170 млн. м³) і лісові ресурси (гриби, ягоди, лікарські рослини), будівельні матеріали (камінь, пісок, цегляно-черепична сировина, кольорові і білі туфи, доломіти, перліти та ін.)¹⁴.

Таблиця 3

Зміна національного складу населення Закарпаття (за даними переписів)¹⁵

	Роки переписів				
	1946	1959	1970	1979	1989
Загальна чисельність населення (чол.)	775116	920173	1056799	1154417	1252288
В т.ч.:					
українці	527032	686464	808131	898606	976749
угорці	134558	146247	151949	158446	155711
росіяни	12176	29599	35189	41713	49458
румунки	12412	18346	23454	27155	29485
євреї	6998	-	10856	3848	2639
чехи і словаки	13404	12299	9573	8245	7329
німці	2398	3504	4230	3746	3478
цигани	444	4970	5902	5586	12131

Таблиця 4

Питома вага етніонаціональних груп в структурі населення Закарпаття (в%)¹⁷

Національності	Роки переписів			
	1959	1970	1979	1989
Українці	74.6	76.5	77.8	78.4
Угорці	15.9	14.4	13.7	12.5
Росіяни	3.2	3.3	3.6	4.0
Румуни	2.0	2.2	2.3	2.4
Цигани	0.6	0.6	0.5	1.0
Словаки	1.3	0.9	0.7	0.6
Німці	0.4	0.4	0.3	0.3

Таблиця 5

Етніонаціональна структура сільського населення Закарпаття (в % до загальної кількості)¹⁸

Національності	Роки переписів			
	1959	1970	1979	1989
Українці	80.0	81.4	81.6	81.4
Угорці	15.0	13.7	13.1	13.1
Росіяни	0.7	0.7	0.6	0.9
Румуни	2.4	2.7	3.1	3.3
Цигани	0.3	0.3	0.2	0.6
Словаки	0.6	0.4	0.2	0.1
Німці	0.3	0.3	0.3	0.3

Таким чином, сільське населення краю на 95% складається з українців та угорців

Національний склад міського населення більш різноманітний.

Таблиця 6

Етніонаціональна структура міського населення Закарпаття (в % до загальної кількості)¹⁷

Національності	Роки переписів			
	1959	1970	1979	1989
Українці	61.3	64.8	71.2	74.0
Угорці	18.1	15.9	13.8	11.6
Росіяни	9.5	9.5	8.7	8.5
Румуни	1.1	1.1	1.0	1.0
Цигани	1.1	1.3	0.9	1.5
Словаки	3.2	2.2	1.6	1.3
Німці	0.6	0.6	0.3	0.3

Таблиця 7

Рівень освіти на 1000 чоловік національних груп Закарпаття (за даними перепису 1989 року)¹⁸

Освіта	українці	угорці	росіяни	румуні	цигани	словаки
Вища	68	37	246	17	-	88
Ніжча	10	7	25	3	-	12
Середня	367	427	310	28	97	385
Незакінчена середня	218	264	-	451	431	101
Початкова	145	155	34	181	387	-

Незважаючи на це, кілька аспектів етнічних процесів у Закарпатті стали для совєтських дослідників основними, бо створювали можливість використати їх результати для широкої комуністичної пропаганди. Саме тому в центрі досліджень опинилися питання динаміки етнічного складу населення краю, зміни його соціальної структури, уніфікації (совєтизації) культурно-побутового життя та мовного, культурного і етнічного зростання, що були проголошені основними ознаками,

"совєтського інтернаціоналізму" Офіційна пропаганда та ідеологи російськомовного совєтського народу галасували, що в умовах совєтського Закарпаття мирно і дружно живуть представники понад тридцяти національностей. Правда, вони неохоче говорили про те, що багатоетнічний склад населення краю і його мирне співжиття - давня традиція, що Закарпаття у своїй історії не знало реальних міжетнічних конфліктів. З часів середньовіччя в краї проживають українці, угорці, румуни, цигани, євреї, німці, словаки. У 20-ті роки ХХ ст. сюди потрапили емігрантські групи росіян, а з 1945 р. почалось планомірне переселення росіян, слов'янських і неслов'янських носіїв російськомовної совєтської культури. Тоді ж почалось формування управлінського партійного і державного апарату, керівного складу адміністративних і господарських органів, русифікація і совєтизація населення Закарпаття.

Нові переселенці сильно відрізнялись одне від одного своєю численністю, рівнем освіченості, соціальним статусом, мовою, культурними традиціями, релігійною належністю, антропологічними ознаками та ін. Уже в силу названих причин вони по різному взаємодіяли одне з одним та зміщеним населенням. Але ці аспекти етнічних процесів на Закарпатті замовчувались совєтськими авторами і залишались поза увагою, більше того - були негласно заборонені для дослідників.

Складність історичного і соціально-економічного розвитку, велика етнічна і конфесійна строкатість населення Закарпаття, спільне проживання етнічних груп на відносно невеликій території краю, роблять його своєрідною лабораторією для вивчення напрямів і тенденцій сучасних етнічних процесів, їх інтенсивності, шляхів розвитку Закарпаття, процесів взаємодії етносів упродовж тривалого історичного періоду, при цьому зауважимо, що в краї проходять етнічні кордони між українцями, угорцями і румунами. Враховуючи останню обставину Л.Ткаченко, проводячи свої дослідження етносоціальних процесів на початку 1970 року цікавився переважно питанням взаємодії традиційних, культурно- побутових комплексів сільського українського, угорського і румунського населення Виноградівщини і Тячівщини, тобто в зонах їх постійних контактів.²⁰

Аналізуючи основні тенденції розвитку етнотемографічних і етнічних процесів на Закарпатті протягом 1945-1990 рр. відзначимо, що для них був характерний назактий абсолютної і відносний приріст угорців і доволі значне зростання циган, росіян, румун і українців. Так впродовж 1959-1989 рр. численність циган зросла на 142,9%, росіян - 67,2%, румун - 61,2%, українців - 42,3%, угорців - 6,9%.

Але за цей же час відсоток українців у структурі населення області зріс з 74,6 до 78,4%, румун - з 2 до 2,4%, росіян - з 3,2 до 4%, циган - з 0,6 до 1%, а численність угорців скоротилась з 15,9 до 12,5%, словаків - з 1,3 до 0,6%, німців - з 0,4 до 0,3%.²¹

Всі ці процеси були пов'язані з такими чинниками, як: природним зростанням чи зменшенням народжуваності; зростанням протяжності життя; репресіями 1944-1953 рр. проти німців, угорців, українців; еміграцією угорців, словаків, німців, євреїв та інших до своїх історичних батьківщин і організованим переселенням у східні області України, на північ Росії та в Сибір; направленням в область спеціалістів з інших республік, а випускників місцевих навчальних закладів поза межі Закарпаття і України; переселенням в область росіян і російськомовних військовослужбовців, співробітників державних органів насилля, партійних і совєтських чиновників, службовців, військових пенсіонерів та інших; деєтнізацією і зросійщенням місцевого населення та ін.²²

Значний вплив на характер етнічних процесів і етнічну динаміку населення мала совєтська репресивна політика.

Так, лише впродовж кінця 1944 - початку 1945 років було відправлено в табори як військовополонених 70 тис. угорців - чоловіків. З них майже 25 тис. - це закарпатські угорці-чоловіки віком від 18 до 55 років, тобто всі вони були військовозобов'язаними. При цьому совєтські репресивні органи не рахувались з тим, що більшість з репресованих не служили в угорській армії або ж були до неї призвані насильно. З 1946 до 1950 року без суду і слідства було відправлено в табори ще 10 тис. угорців, яких оголосили ворогами совєтської влади.²³

Крім угорців було масово репресовано німців Закарпаття, які прирівнювались до військовополонених, підлягали арештам і депортації. Серед репресованих німців частина у роки другої світової війни співпрацювала з фашистською Німеччиною. Це зумовлювало їх подальшу трагічну долю після "звільнення" Закарпаття радянськими військами восени 1944 р. На німецьких колоністів тут тут же посилались репресії. За розпорядженням Військової Ради 4-го українського фронту воєнний мобілізації "без огляду на державну належність, віросповідання та соціальної стан" підлягали всі чоловіки від 17 до 45 років і всі жінки від 18 до 30 років. На основі цього розпорядження Військової Ради Народна Рада Закарпатської України видала свій циркуляр від 22 грудня 1944 р. "Про мобілізацію населення німецької національності і робітників як тяглової сили на вивозку дерева". Циркуляр пропонував мобілізованим взяти з собою "засоби харчування на 15 днів дороги і з'явитися на збірні пункти".

А далі німців Закарпаття чекали ще більш серйозні випробування. 15 січня 1946 р. НКВД СРСР видало розпорядження за №1034 про масову депортацію із території Закарпаття осіб німецької національності. Згідно з цим розпорядженням протягом 1946 р. із Закарпаття на Схід, головним чином в Тюменську область, було виселено з сім'ями 2 тисячі осіб німецької національності. Так почалися для них довгі роки важкої праці на лісорозробках та інших важких роботах. Багато із них загинули в тюменських лісах від голоду і холоду та хвороб, так ніколи і не побачивши більше Закарпаття.²⁴

Значний вплив на перебіг етнічних процесів мав також вплив населення із Закарпаття в інші регіони Советського Союзу. Так, за час з 1947 до 1991 рр. із Закарпаття в інші регіони Советського Союзу переселилось понад 200 тисяч чоловік.²⁶

Помітний вплив на хід етнічних процесів 1945-1990 рр. мали ті зміни, які відбувались у соціальному і політичному житті населення Закарпаття: колективізація, відбудова і розвиток промисловості, соціалістична система господарювання, зростання зайнятості населення, внутрішньообласний рух населення, піднесення рівня освіти і професійної класифікації, ідеологізація і совєтизація культурно-побутового життя і т.п.

Статистичні дані свідчать, що найбільш чисельну національну спільноту на території Закарпатської області складають українці. Вони проживають в усіх районах, причому Великоберезнянському, Волівецькому, Іршавському, Міжгірському, Перечинському, Свалявському і Хустському становлять понад 90% усього населення. У Виноградівському, Мукачівському, Рахівському і Тячівському районах українці складають від 71,5 до 83,3% населення, в Ужгородському - 56,3% і тільки в Березівському районі українці становлять лише 25,4% населення. У м. Ужгороді 69,8% населення - українців, в м. Мукачеві - 70,2%. Серед українців 48,4% чоловіків, 33,4% з них проживає у містах, більшість - у селах. Зайнятого населення 49,8%, причому на селах більше зайнятих чоловіків, а в містах - жінок. Понад 98,4% українців вважали рідною мовою своєї національності, 59,9% з них вільно володіють російською.²⁷

Советська наука старанно уникала піднімати питання про роль українців та їх культури у процесах історичного, соціального і культурного розвитку краю. Якщо такі питання розглядались, то лише під кутом зору "пролетарського інтернаціоналізму", "благородного впливу великого російського народу" і його культури і т.п. Про це свідчать публікації К.О. Куценка²⁸, М.В. Арсентьєва²⁹, В.В. Хайнаса³⁰, Ю.І. Пльвицького³¹, І.М. Гранчака³², М.П. Макари³³ та ін. З кінця 1980-х років окремі з названих авторів в угоду антиукраїнським силам намагаються заперечити цих очевидних фактів і твердять про те, що нібито українці Закарпаття - це окремий русинський народ.

Другою за численністю групою населення складають угорці. Вони компактно проживають у 78 населених пунктах Березівського, Ужгородського, Виноградівського і Мукачівського районів і дисперсно - в інших. Нині угорці складають 12,5% населення області. У 1989 р. в Березівському районі вони складають 66,9% усього населення (у 1979 р. угорці склали 71,3% населення району), в Ужгородському - 56,3%, у Виноградівському - 24,8%, в Мукачівському - 12,8%. У багатьох селах названих чотирьох районів частка угорців перевищує 90%. Понад 37,7% угорців проживає в містах, більше половини з них зайнято в народному господарстві (51,9%). В угорців 47,5% чоловіків і 52,5% жінок. Така ж велика диспропорція між угорським

чоловічим і жіночим населенням і в районах. Так, в Іршавському чоловіки-угорці складали 74,7%, а жінок - 25,3%, у Перечинському відповідно - 80,6 та 19,4%, у Міжгірському - 85,6 та 14,4%. Понад 97,2% угорців вважали рідною мовою своєї національності, 42,8% з них вільно володіють російською, 13,4% - українською мовами.³⁴

Третьою за чисельністю національною групою Закарпаття є росіяни, які нині складають 4% усього населення краю. Вони проживають дисперсно у містах всіх районів. Так, у м. Мукачеві росіяни, які нині складають 4% усього населення краю, становлять 14,9% мешканців, а в Ужгороді - 14,3%. В районах їх не більше 3-4%. Тому 87,2% росіян - міські жителі. В Ужгороді і Мукачеві доля росіян з 1979 до 1989рр. дещо знизилась, а в усіх без винятку районах трохи підвищилась. Серед росіян найвищий в області відсоток зайнятого населення - 56,4%; причому і в містах і в селах було більше працюючих жінок, ніж чоловіків. Близько 95,8% росіян - вважали рідною своєю російською, українською вільно володіє майже половина (47,9%) росіян.³⁵

Зусиллями КПСС і державних інстанцій ця група населення знаходилась у привілейованому становищі: керівні посади, престижна і високооплачувана робота, посада з доступом до матеріальних цінностей чи їх розподілу, краще житло і майже позачергове його одержання, привілейованість російської мови і культури, психологічна перевага "росіянина-інтернаціоналіста" і "старшого брата" перед корінним населенням з його "местничеством, українським буржуазним націоналізмом і бандерівщиною".

У 1978 р. ЦК КПСС прийняв постанову про російську мову як мову "інтернаціонального спілкування". Нею різко звужувалась сфера функціонування рідної мови. Українська мова була повністю витіснена з профтехучилищ, майже повністю - з середніх спеціальних навчальних закладів, російські словесники у школах дістали 15%-ну доплату до ставки, в університеті вимагали, щоб 30% лекцій обов'язково читалось російською мовою і т.п. Навть складаючи етнічну меншість, ця група населення відіграла важливу роль у русифікації місцевого населення і здійсненні імперської політики. Від неї страждали не лише українці, угорці, румуни, словаки, німці, а й білоруси, сирі, вірмени, грузини, казахи, які, будучи російськомовними, стали знаряддям русифікації і совєтизації, а нині складають основу антиукраїнської п'ятої колонії.

Четвертою за численністю групою є румуни, які нині складають 2,4% населення Закарпаття. Вони компактно проживають у 8 населених пунктах Рахівського і Тячівського районів. У цих селах вони складають абсолютну більшість жителів. Так, у с. Діброва і с. Тупчино румуни складають 99,5% усього їх населення. Румуни переважно сільські жителі, в містах їх проживав лише 17,7%. У румунів Закарпаття майже оптимальне співвідношення чоловіків і жінок: 49,5 і 50,5%.

У містах це співвідношення порушено. Так, в Ужгороді серед румун 63,1% чоловіків, в Мукачеві - 59%. Зайнятість румунського населення склала 44,8%. Чоловіча діяльність набагато перевищує жіночу як в містах, так і в селах. Близько 98,2% румун вважають рідною мову своєї національності, 51,6% вільно володіють російською мовою і лише 4,0% - українською.

П'яту за численністю групу Закарпаття становлять цигани. Нині вони складають 1% всього населення краю. Найбільше їх проживає в Ужгородському районі, де зосереджено 3,6% всіх циган. У 1979 р. тут проживало лише 1,6% їх загальної кількості. Відносна кількість циган виросла і в Мукачеві, Ужгороді, Великоберезнянському, Виноградівському, Мукачівському і Берегівському районах. Понад 62,2% циган проживає в містах. Лише 20,5% циган вважають рідною мову власної етнічної групи, 12,3% - українську, 1% - російську, решта - угорську.³⁹

Ще одна національна меншина Закарпаття - словаки. Нині словаки складають всього 0,6% населення краю. Більшість з них проживає в Ужгороді та селах Сторожниці і Анталовці Ужгородського району, в містах Мукачеві, Сваляві, Берегові, близько 86% загальної їх кількості проживає в містах, 34,9% з них рідною вважає словацьку мову, 33,2 - українську, решта - угорську і російську.⁴⁰

До національних меншин, численність яких у краї знижується, належать також німці. З 1970 до 1989 р. їх кількість зменшилась на 752 чол., або на 17,8%. Вони компактно проживають в чотирьох селах Мукачівського району (у с. Нове Село - вони складають переважачу більшість населення), а також в с. Усть-Чорна Тячівського району, в с. Коболовці Іршавського району, в містах Мукачеві та Ужгороді. Понад 44,5% німців мешкає в містах. Зайнятість серед німців склала понад 54,4%. З них німецьку мову вважають рідною 74,1%, українську - 18,4%, російську - 6,1%.⁴¹

Не так широко, як динаміка етносоціального і етнічного процесів розвитку населення Закарпаття, вивчались і вивчаються самі етнічні процеси та традиції міжетнічного спілкування. Час від часу питання етнокультурних контактів українців з угорцями, румунами, німцями і словаками привертало до себе увагу, але питання їх внутрішнього етнічного і національного розвитку майже не вивчались. Водночас замовчувались і обминались причини певної етнокультурної відчуженості між представниками різних етносів. Дослідники часто не наважувались піднімати питання ходу реальних етнічних процесів, бо з них випливали узагальнення і висновки, які суперечили ідеології КПСС.

Дослідники совєтської доби дуже обережно зупинялись на питаннях мовної, релігійної, соціальної, поведінкової, побутової, культурної, загалом етнічної упередженості між представниками національних груп Закарпаття. Так, у 1967 р. М.П.Тиводар, висвітлюючи питання міжетнічних контактів

українців Закарпаття совєтської доби, обережно писав і про причини повільної асиміляції і зросійщення національних груп краю та деетнізацію росіян в умовах сільського життя.⁴² Пізніше, у 1972 р. І.М.Гроздова відважилась зазначити, що компактне проживання і своєрідна мова угорців Закарпаття сприяли збереженню "...певної ізольованості цієї національної групи від оточуючого населення". Цим вона пояснювала збереження ними національної специфіки, самосвідомості і мови навіть там, де вони складали явну меншість серед іноетнічного населення. Тоді ж Н.М.Граціанська, вивчаючи закарпатських словаків, відзначала, що при збереженні етнічної самосвідомості, вони вже є дво-, тримовними і асимілюються на культурно-побутовому рівні.⁴³ У свою чергу Філімонова Т.Д. і Шин М.Ф. відзначали, що причинами повільної асиміляції німців Закарпаття були їх господарська, культурно-побутова і релігійна самоізоляція та упередженість до етнічно імпланих шлюбів.⁴⁴ Але навіть ці, цілком обґрунтовані і очевидні, висновки викликали протести з боку ідеологів закарпатського обкому КПСС, зигнування авторів в ідеологічних злочинах.

Лише в умовах незалежної України питання розвитку етнічних процесів в українців, угорців, румунів, німців і циган Закарпаття почали позбавлятися комуністичних ідеологічних догматів. Науковці і державні органи влади почали цікавитись й етнополітичними аспектами взаємодії представників різних етносів в умовах сучасного Закарпаття. Свідченням цього є проведення наукових конференцій і численних публікацій, в яких досліджуються проблеми атногенезу і етнічної історії конкретних національних і етнічних груп Закарпаття.⁴⁵ Усі ці проблеми потребують подальших наукових досліджень.

Нижче зупинилось на одному з аспектів розвитку етнічних процесів на Закарпатті совєтської доби. Подітченими і соціальними заходами партійно-державної влади створили в краї групу російськомовного населення як виразників ідеології "совєтського народу", прискорили внутрішньообласну міграцію сільського населення у міста та в рівнинні села. Так, уже в 1945 р. велось часткове переселення безземельних селян з Верховини в рівнинні села Мукачівського, Берегівського і Ужгородського районів.⁴⁶ Цим переселенням сприяла також концентрація промислового виробництва в містах Ужгороді, Мукачеві, Хусті, Берегові та містечках - Великому Березному, Перечині, Сваляві, Іршаві, Виноградіві, Волівці, Міжгір'ї, Тячеві, Рахові та великих селищах - Буштині, Тересві, Великому Бичкові, Ясінях та ін.

Особливо помітний вплив населення був з сіл ужанської Верховини. Наприклад, загальна кількість населення Великоберезнянщини з 31857 у 1959 р. скоротилась до 30835 чоловік у 1989 р.⁴⁷ За ці ж тридцять років населення Перечинського району виросло всього на 3573, Воловецького - на 5275 чоловік. За цей же час населення Ужгорода виросло на 69125, а Мукачева - на 38098 чоловік. Швидко зростало також населення районних центрів, які ставали локальними

промисловими центрами.⁴¹ Більшість промислових підприємств, споруджених у 60-80-ті роки ХХ ст. була пов'язана з військово-промисловим комплексом, а тому на них масово надсилались російськомовні спеціалісти, єдиною мовою урядового і виробничого спілкування на них була російська мова. Цей процес почався вже у 1949 р., коли розпочалось будівництво Теребле-Рицької ГЕС. Уже тоді на ньому працювали представники більше 21 національностей.⁴² Після закінчення будівництва частина цього російськомовного населення осіла в м.Хусті. Таке ж осідання російськомовного населення мало місце в усіх промислових центрах області. Невпинне зростання кількості місцевого населення, складна його соціальна структура (робітники, військові та члени їх сімей, працівники сфери обслуговування, партійних та правоохоронних органів) створювали сприятливе живильне середовище для советизації культурно-побутового життя і мовно-культурної русифікації населення міст. Свідченням цього є той факт, що вже у 1958 р. на кожні 1403 росіян приходилась одна російська школа. З 21 російської школи 11 було середніми, тобто на кожні 2690 росіян припадала одна середня російська школа.

Тоді ж для 146247 угорців працювало 100 шкіл, із них лише 13 середніх.⁴³ Це означає, що одна угорська середня школа відкривалась лише для 11250 угорців. У наступні десятиліття ситуація погіршилась. В області працювало всього шість середніх угорських шкіл на 158400 чоловік, тобто одна середня школа на 26400 угорців. Не кращою була ситуація з румунами, в яких у 1979 р. одна середня школа припадала на 27155 чоловік.⁴⁴

Ці, найпростіші, підрахунки засвідчують, що вже на 1953 р. для росіян були створені привілейовані умови для здобуття середньої освіти. Значна частина представників національних меншин не могла здобути середню освіту рідною мовою, а тому була змушена здобувати її в російських школах, бо вони могли спілкуватись російською мовою, вивчення якої було обов'язковим.

У російських школах навчалися українці, угорці, євреї та інші, а етнічні росіяни складала менше 50% загальної кількості учнів. Матеріали перепису 1959 р. засвідчують, що тоді на Закарпатті 16300 не росіян назвали своєю рідною мовою російську, з них українці - 4,5 тис. чоловік.⁴⁵

Процеси повного зросійщення закарпатської комуністи захочували вже з 1945 р. Вони вже тоді заявили, що українська і російська "наші ... рідні мови. Можемо розмовляти, писати на якій мові хочем"⁴⁶. Навіть у перші роки горбачовської перебудова тотальне зросійщення не припинялось. Продовження політики советського зросійщення відображають навіть матеріали перепису 1989 р. Тоді для 49458 росіян працювало 14 шкіл, в тому числі 12 середніх (1 середня школа для 14155 росіян), для 976749 українців - 563 школи, в тому числі 153 середніх (1 середня школа на 6384 українців), для 155711 угорців - 50 шкіл, в тому числі 11 середніх (1 середня школа для 14155 угорців), для 29485 румун - 10 шкіл, з них лише 2 середні (1 середня школа для 14742 румун).⁴⁷

Окрім того, в області працювало ще 12 російсько-українських, 8 російсько-угорських, 4 російсько-румунських школи, в яких російська мова була домінуючою. Процеси мовної русифікації поступово вели до зміни етнічної орієнтації, а потім і самоідентифікації. Цьому сприяла вся політика КПРС і практика советської держави. Навіть при переписах рідною мовою створювались такі умови, щоб чим більше людей називали рідною російську мову. Так, графа "рідна мова" у переписних листах трактувалась як "основна розмовна мова". На цій підставі у 1979 р. 6.6 тис. українців Закарпаття визнали рідною мовою російську⁴⁸, а у 1989 р. число таких українців склало вже 9333 чоловік.⁴⁹ Лише в умовах незалежної України розвиток цих процесів почав набирати природного характеру.

Основна мета такої політики - витрутити із свідомості українців почуття власної національної гідності і гордості, інтересу до національної історії і культури. При цьому будівники "реального соціалізму" голодоморами, репресіями і асиміляцією винищували генофонд українського етносу, виховували етнічних перевертнів і деформували гуманну цінність самої людини.

Вивчення соціальних процесів у Закарпатті передбачав кількісну і якісну характеристику його населення - генеральної сукупності дослідження. На початку 1993 року в Закарпатській області проживало 1281.4 тис. чоловік.⁵⁰ За останні 30 років населення в ній зросло більш ніж на 135%. За цей час не зростає, а зменшилась на 3,2% кількість мешканців тільки у Великоберезнівському районі.

Природний приріст населення по області в 1992 р. склав 7428 чоловік, що на 3333 чоловіки менше, ніж в 1985 р. Механічний приріст населення склав 2636 чоловік. У міській місцевості за цей же період річний природний приріст зменшився з 4690 чоловік до 2662. Найнижчий приріст населення у Берегівському і Ужгородському районах, відповідно 1.2 і 1.4 на 1000 чоловік населення, а найвищий - у Рахівському (10.5), Міжгірському (9.5), Тячівському (9.1) районах.

Серед всього населення області у віці молодше працездатного нараховується 350377 чол. (28.1%), у працездатному - 699721 чол. (56.2%) У віці старішим за працездатний налічується 195520 чол. (15.7%). Середній вік жителів Закарпаття - 32.3 роки. Для чоловіків він становить 30,9 років, у жінок 33.7 років. Середній мешканець сільської місцевості на 0,9 років старший за свого міського співгромадянина. У 1992 р. було зареєстровано 7.8 шлюбів на одну тисячу чоловік населення, що на 1.2 менше, ніж у 1985 р. Разом з тим кількість розлучень за цей період зростає з 1.8 до 2.1 на 1000 чоловік населення. За даними соціологічного дослідження, серед дорослого населення одружених близько 70%, неодружених кожний п'ятий, 8% - вдівці і вдови, а близько 3% - розлучені.⁵¹

Що стосується освітнього статусу краян, то він досить високий: 1110069 закарпатців мають освіту, в тому числі 577329 жінок, 657017 сільських жителів. За освітнім рівнем, за даними перепису 1989 р., населення області

поділяється таким чином: вищу освіту мають 5.9% закарпатців від їх загальної кількості, середню спеціальну - 10.6%, середню загальну - 28.6%, неповну середню - 16.7%, початкову - 18.7%.

Переважає більшість (78.4%) жителів області - українці.

Крім основної національності, в Закарпатті проживають угорці (12.5%), росіяни (4.0%), румуни (2.4%), цигани (1.0%), словаки (0.6%), німці (0.3%), євреї (0.2%) та представники інших етнічних груп.

За даними перепису на 12 січня 1989 р., 98.4% українців визнають рідною мовою українську, 1% - російську, 0.6% - інші мови. Для 97.2% угорців Закарпаття рідна мова угорська, для 2.1% - українська, для 0.6% - російська, 3.8% росіян визнають українську мову за рідну. Рідна мова українська і для 33.2% словаків, 18.4% німців, 13.8% євреїв, 12.3% циган, 7.5% білорусів, 0.7% румун. Всього українською мовою володіють 82.7% закарпатців. Російська мова є рідною для 49.5% євреїв області, 46.6% білорусів, 6.1% німців, 5.3% словаків, 1.0% циган, 0.5% румун.

Близько 90% дорослого населення області народилося і виросло на Закарпатті, решта - приїхало із-за його меж. Принагідно зауважимо, що на постійне місце проживання з області бажають виїхати близько 7% респондентів, як правило, в розвинені країни Заходу.⁵⁷

Що стосується циганського населення, яке проживає на Закарпатті, то воно переважно відноситься до категорії чорноробів. Воно працює в сфері комунального господарства, в житлово-експлуатаційних конторах на посадах дворників, обхідників вулиць, прибиральників, тобто постійно знаходиться на виду: на вулицях, у скверах і парках міст і районних центрів. У той же час домінує в місті чи в районному центрі населення перебуває на робочих місцях і тому приховане від зорового сприйняття його кількості.

По-друге, оманливе враження про численність циганського населення створюється ще й тим, що воно схильне до рухливого життя. Як свідчать спостереження, рідко який з представників цієї етнічної групи співить до власного дому як до оселі, до близьких людей. Для цигана будь-яке місце - це шось на зразок дому, якщо там є необхідні умови для більш-менш нормального проведення часу. Тому на відміну від домінуючого населення, схильного до осілого життя, цигани весь час пересуваються і цим створюється видимість їх численності.

Третій фактор оманливого враження про численність циганського населення - це вкрай низька зайнятість працездатних на виробництві. Більше третини з них не мають постійної роботи. Не маючи постійного заняття, вони за компанію з тими, хто працює дворниками, обхідниками вулиць, виходять на вулиці і площі міста. Своєю менталітетом, яскравим одягом, своєрідною зухвалою поведінкою вони створюють місце своєї присутності. Пересування таких груп з одного до іншого району міста також створює ілюзію значної численності циган.⁵⁸

З даних таблиці 8 випливають два етапи етнодемографічного розвитку циганів Закарпаття. Перший з них - період їх кількісного зростання (1959-1970 рр.). За цей час їх численність зросла з 4970 до 5902 чоловік, тобто на 11.9%. У цей час йшло також і загальне зростання численності населення Закарпаття. Однак темпи його зростання були нижчі, ніж у циганського населення. За названий період питома вага циганів у загальній кількості населення краю зросла з 0.5 до 0.6 відсотків. Аналіз засвідчив, що зростання численності циган у той період відбулося переважно за рахунок природного їх приросту, оскільки сальдо постійної міграції наближалось до нуля.⁵⁹

Таблиця 8

Чисельність населення Закарпаття області і наявність в його складі циган (на час перепису, чол.)

Роки	Чисельність населення області, чол.	Чисельність циганського населення області, чол.	Питома вага циганського населення в населенні області, %
1959	920173	4970	0.5
1970	1056799	5902	0.6
1979	1155759	5886	0.5
1989	1252100	12303	1.0

Однак вже під кінець першого періоду природний приріст циганського населення втрачає енергію зростання і встановлюється хитка рівновага, яка тривала до 1976 року.

В 1977 році вперше було зареєстровано тенденцію до скорочення природного їх приросту. В 1978 році це скорочення стало явним. Перепис населення 1979 року виявив циганського населення на 16 чол. менше, ніж за перепису 1970 року. І це скорочення відбулося на фоні нормальної демографічної ситуації в області, коли загальна численність населення зросла майже на 100 тис. чол., або на 10.9%. Розпочалося зменшення частки циган у загальній кількості населення Закарпаття.

Згадана тенденція у час перепису населення 1979 року тільки-но почала проявлятися. Її наслідки могли сприйматися як випадковий збіг несприятливих обставин. Тому потрібна була перевірка в період від перепису 1979 року до перепису 1989 року. Виявилось, що численність циганського населення в регіоні різко зросла, більше ніж подвоїлася. Допускати, що таке сталося внаслідок міграції не можна, бо за останні 10 років масового переміщення

циган не спостерігалось. Не спостерігалось й різкого нарощування народжуваності і скорочення смертності.

Дані таблиці 8 за 1989 рік свідчать про інше: вони вказують на подвоєння чисельності циган за 10-річний період. Не довіряти цим даним немає підстави. Вони, як і попередні дані державної статистики про чисельність циганського населення, ґрунтуються на результатах всесоюзних переписів. Правда, коли справа стосується віднесення статистикою населення до тієї чи іншої національної або етнічної групи, то часто трапляються відхилення від істини. Справа в тому, що відповідно до існуючої тоді методики перепису, обліковець при заповненні переписаного листа записував національність зі слів респондента. Останні часто приховували свою етнічну належність за національністю домінуючої на даній території населення.³⁸

Щось подібне трапилося з циганським населенням Закарпаття при попередніх переписах та в час перепису 1989 року. Це засвідчується даними таблиці 8. Їх чисельність виросла до 12,3 тисячі чоловік, тобто їх чисельність з 1959 до 1989 року виросла на 142,9%.

Суцільне ж обстеження циганського населення, проведене органами державної статистики незабаром після перепису, виявило в області 20004 циганів. Це на 7701 чоловік більше, ніж за переписом 1989р. Це свідчить, що частина населення цієї етнічної групи з якихось міркувань вважала за доцільне при переписі причислити себе до іншої національності. Зокрема на Закарпатті деякі цигани і навіть сім'ї записували себе "угорцями", "словаками". Цілком можливо, що так вони себе записували і при переписах 1959, 1970 і 1979 років. Цим штучно занижувалась чисельність циган та їх питома вага в структурі населення області.³⁹

Поруч з етнокультурними процесами, що відбувалися в середині окремих етносів і націй, в Радянському Союзі мали місце і процеси етнічної асиміляції і міжетнічної інтеграції. Етнічною асиміляцією, іменуються процеси розчинення, поглинання самостійних етносів чи окремих груп (окремих представників) в середовищі іншого, звичайно більш багаточисельнішого, державного, господарського чи культурно і політично розвинутішого. Вона включає зміну етнічної і культурної орієнтації та самоідентифікації, втрату етнічної специфіки і освоєння чужих традицій. Зовнішнім показником завершення процесу виступає зміна такою групою своєї етнічної самосвідомості.⁴⁰

Близько половини всіх закарпатських словаків проживає в Ужгороді (3,8 тис. чол.), що своїми північно-західними околицями впирається в українсько-словацький кордон. Чим далі від державного кордону кількість словацького населення зменшується: в Мукачеві мешкає 575 чол., у Сваляві - 322, Берегові - 228, Хусті - 75, Рахові - 29. Частина словаків проживає в селах. Так, у Родниковій Гуті на Свалявині їх числиться 196 чол., Довгому на Іршавщині - 106, Великому Березному - близько 100. Тут вони утворюють своєрідні етнічні оази й дисперсні групи у переважно українському етносоціальному середовищі.⁴¹

З 1946 по 1989 рік загальна кількість населення Закарпаття зросла з 775,9 тис. до 1246,2 тис., в т.ч. українців з 527,7 до 976,7 тис., угорців - з 134,5 до 155,7 тис., росіян - з 12,2 до 49,5 тис., румунів - з 12,4 до 29,5 тис., циганів - з 0,5 до 12,1 тис. і навіть німців - з 2,3 до 3,5 тис. Зате кількість словаків зменшилась з 13,4 тис. до 7,4 тис. Подібне пережили тільки євреї, кількість яких з 6,9 тис. упала до 2,6 тис.

Згідно з переписом 1989 р., на Закарпатті проживало 7,4 тисячі словаків, або 0,6% населення області. За кількістю вони посідають п'яте місце серед національних меншин краю. У 1946 р. їх було значно більше - 13,4 тис. Однак це не повні дані. Бо в різні часи, за різних політичних режимів, у складі різних держав, до яких входило Закарпаття, багато робилося для того, щоб денационалізувати місцеве різномовне населення, штучно асимілювати і розчинити його в середовищі панівної державної нації, протиставити одні етнічні спільноти іншим. Не становили винятку й словаки. Вона виявилися об'єктом то мадяризації, то чехізації, то русифікації. Та якщо кількість, наприклад, угорців, росіян, румунів і циган в області за повоєнний час постійно зростала, то в словаків мала місце протилежна тенденція.⁴²

Таблиця 9

Етнічна структура населення Закарпаття

	1946 р.	1989 р.
Загальна кількість (тис. чол.)	755	1246,2
В т.ч.:		
українці	527,3	976,7
угорці	134,5	155,7
росіяни	12,2	49,5
румуні	12,4	29,5
цигани	0,5	12,1
словаки	13,4	7,4
німці	2,3	3,5
євреї	6,9	2,6

За статистичними даними кількість словаків на Закарпатті в повоєнний період зменшилась на 45%. Ще більше скоротилась за вказаний період кількість чехів, євреїв та деяких інших етнонаціональних меншин. Причини таких процесів різні - політичні, економічні, соціокультурні, демографічні. Тривалий час над словаками, як і всіма закарпатцями, тяжіло тавро тотальної підозри і політичної недовіри.⁴³

Чи не найвідчутніше зменшилась кількість словаків на Закарпатті в перші повоєнні літа. Вигіди на постійне місце проживання в сусідню державу почастишали лише у 80-ті роки, коли стали "прозорішими" кордони між СРСР та Чехословаччиною, а також у зв'язку з економічною кризою в країні. На зменшення словаків в етнічній структурі краю істотно впливали також асиміляційні процеси. Словаки переважно українізувались. Цьому сприяла етнічна близькість словаків з українцями, їх проживання в українському етнічному оточенні, родинні зв'язки, спільні риси побуту, звичаїв, психології, матеріальної культури тощо. Це наочно видно на прикладі мови. За даними перепису 1989 р., лише 2555 словаків Закарпаття назвали рідною мову своєї національності. Майже стільки ж 2433 визнали рідною українську, дещо менше (1890) - угорську мову, решта вважали російську та інші.¹⁴

Більшість словаків утворюють дисперсні групи в переважно українському етнонаціональному середовищі. Вони - складовий і невід'ємний елемент самобутньої і мозаїчної структури населення південнокарпатського регіону, що посідає специфічне геополітичне становище в центрі Європи, зазнає різноманітних культурних впливів, відзначається інтенсивною природною міграцією, тісною соціальною взаємодією та іншими характеристиками.

Історична доля зрела в Закарпатті 76 національностей, але понад 78,4% населення краю становлять українці. Кожній великій чи малій етносоціальної спільноті притаманні як загальні, так і специфічні потреби, інтереси, уподобання, запити, орієнтації. Тому так важливо їх знати і враховувати в практиці соціального управління. Зважаючи на цю обставину, відділ соціальних проблем Карпатського Інституту соціології НАН України здійснив у 1994-1996 роках комплексне дослідження стану, проблем і перспектив міжетнічних стосунків на Закарпатті. Його органічною частиною стало вивчення міжетнічної взаємодії. Змістом цього поняття, як відзначає В.Б.Євтух, є "взаємодія представників різних етносів, які проживають у регіоні Українських Карпат, через безпосередні та опосередковані контакти на індивідуальному і груповому рівнях у всіх сферах суспільного життя, у результаті яких здійснюється обмін етнічною інформацією, й під впливом котрих формується уявлення один про одного (етнічні стереотипи), коригуються уявлення про самих себе (етнічні автостереотипи) й формується відповідна етнонаціональна ситуація у регіоні."¹⁵

З 60-х років громадсько-політична та моральна атмосфера на Україні стала більш сприятливою для розвитку особистості. Незважаючи на всі соціальні і політичні деформації, навіть спроби повернути все назад, наростав протест проти порушення прав людини. "Шістдесятники", як тепер називають представників інтелігенції, в 60-ті роки підняли голос протесту проти тоталітарного режиму, проти насильницької русифікації, в тому числі проти зросійщення населення Закарпаття.

Советські власті в своїх етнополітичних експериментах намагались реалізувати утопічну ідею асиміляції ("слияння") всіх національностей в "єдиний советский народ". Ці далекосяжні плани М.С.Хрущов представляв як закономірний процес. Ця політика, точніше русифікація, яка втілювалась в життя на підставі рішень партії, пропагувала створення багатонаціональної держави без будь-яких проявів "сепаратизму і націоналізму". Цю ідею було задекларовано в Брежнєвській конституції 1977 р. До цього процесу широко було залучено заклади народної освіти, зокрема школи. У 1965 р. в Закарпатті працювали 793 школи. В них працювало понад 12 тис. вчителів, які посилено пропагували серед 187,7 тис. учнів комуністичну ідеологію, принципи "советського патріотизму та інтернаціоналізму", "єдиного советського народу" і т.ін. Ці ж ідеї нав'язувались 7420 студентам університету, 8 тис. учнів середніх спеціальних навчальних закладів, 30 тис. учнів сільських вечірніх шкіл і шкіл робітничої молоді та ін.¹⁶

У Советському Союзі 1960-х років, в тому числі в Україні, наступив нестривалий період лібералізації внутрішнього життя. У результаті цього розширились культурні і наукові зв'язки із зарубіжними країнами, почастишали туристичні і приватні поїздки громадян України в зарубіжні країни, а громадян зарубіжних країн - в Україну. Все це позначилося на розвитку надменшин України, в т.ч. і німецької. Німці Закарпаття вперше за багато років одержали можливість виїжджати до своїх родичів у НДР та ФРН, а ті - приїжджали на Закарпаття.

Однак ці перемини мали і свій зворотний бік. Більш інтенсивне спілкування німців Закарпаття із своїми родичами і знайомими в Німеччині, порівняння матеріального і культурного рівня життя, не говорячи вже про свободу особи, було явно не на користь тодішньої України. Почалися масові виїзди німецьких громадян із Закарпаття. Цьому сприяла також та обставина, що уряд ФРН доволі широко відкрив двері своєї країни для німців з СРСР. У Західну Німеччину їхали німці з усіх частин Советського Союзу, а не тільки із Закарпаття.¹⁷

Офіційна пропаганда тодішнього Советського Союзу нещадно гаврувала "отщепенцев", які виїжджали на постійне проживання в ФРН, але це не допомагало. Стурбована тодішня правляча верхівка в особі ЦК КПСС видала 26 червня 1974 р. постанову про посилення політичної роботи серед громадян німецької національності. ЦК КПУ зразу ж продублював цю постанову стосовно німців України.

Ідеологічне забезпечення цих постанов покладалося на партійні та радянські кадри і особливо на організації товариства "Знання". Так в німецькі села Закарпаття посунули лектори, які роз'яснювали німцям "як у них" і "як у нас" - і все виходило так, що у них погано, а в нас - добре. Отож, робили висновок лектори, нема чого їхати в капіталістичне пекло, коли так добре жити при соціалізмі, а попереду ще ж і світле комуністичне майбутнє. Німці ввічливо слухали лекторів і мовчали. Що таке "у нас" вони добре відчували

і продовжували відчувати на власній шкірі, а як "у них" - вона знала краще лекторів, які самі, частіше всього, ніколи не були в Німеччині, а в своїх лекціях використовували лише брехливі офіційні матеріали.

Оскільки німці і далі пакували свої валізи і оббивали пороги установ, щоб одержати дозвіл на виїзд у ФРН, то влада адалась до старих, добре випробуваних методів, - оформлення документів затягувалося на місяці і роки, а коли, накінець, адалалося їх одержати, то бажано чому виїхати встановлювався термін на виїзд у декілька днів. За такий короткий час виїжджаючи не мали змоги навіть продати свої такі-сякі статки. Будинки продавались за безцінь.⁶⁶

Так лустіли колись багаті німецькі села на Закарпатті. Постійно меншала і кількість німецького населення. Це засвідчують навіть офіційні дані про кількість німецького населення в Закарпатській області: 1970 рік - 4230 чоловік (0,4% від загальної кількості населення), 1979 рік - 3746 (0,3%), 1989 рік - 3478 чоловік (0,3%).⁶⁷ Звертаємо увагу на те, що в 1970 р. кількість німців на Закарпатті було такою ж, як і в 1959 р. - 4230 чоловік. З 1970 року відбувався постійний відтік німецького населення Закарпаття. За останні 13 років область залишило 887 чоловік німецької національності. У 1993 р. в краї нараховувалося близько 3400 німців. Із них рідною мовою володіло 2400 чоловік, 1000 чоловік її не знають і розмовляють: 650 чоловік - українською, а 220 - російською.⁶⁸

Після усунення від керівництва М.С.Хрушова совєтська влада неохайно реагувала на будь-які прояви відродження національної свідомості на Україні. Зокрема були видані спеціальні циркуляри для державних службовців по боротьбі з будь-якими проявами "націоналізму", особливо це стосувалося українського. Ще раз перевірялися державні архіви, ряд бібліотекарів і архівістів були звинувачені в "українському націоналізмі". 24 травня 1964 р. - перевірі була піддана Академія наук в Україні. Відповідна акція по перевірі вузів, бібліотек, шкіл, закладів культури та їх працівників, була проведена по всій Україні. Було відкрито серію кримінальних справ. Ці, скеровані КДБ, дії були спрямовані як проти патріотично налаштованої інтелігенції, так і проти самої української культури взагалі: зокрема проти історичних документів (доби Центральної Ради, Карпатської України), фольклорних та художніх творів.

Починаючи з кінця жовтня 1944 року, коли совєтські війська зайняли територію Закарпаття, а особливо від часу підписання у серпні 1945 року угоди між ЧСР та ССРСР, згідно якої землі Карпатської України відходили до складу Української ССР, Закарпаттям прокотилася хвиля арештів, переслідувань, репресій над усіма, хто викликав підозру або опирився владі. Переслідування виклакали опір чужинцям, активізували діяльність ОУН-УПА. Так, авітку 1945 року в самому центрі Ужгорода силами крайового проводу ОУН СБ, на чолі з Олександром Васяком, було здійснено замах на першого секретаря КПУ Микиту Хрушова. Останній лише випадково залишився живим.⁶⁹

На території Закарпаття протягом 1945 року органами МГБ і МВС було зафіксовано 28 проявів антисовєтських виступів. Значна їх частина пов'язувалася із проникненням на територію краю невеликих відділів УПА із Дрогобицької та Станіславської областей, котрі діставалися вглиб Закарпаття і там вели національно-виховну роботу серед населення.⁷⁰

Внаслідок посилення совєтської репресивної політики на Закарпатті і через малоземелля велика кількість закарпатців переселялась у східні області України та в інші регіони колишнього ССРСР.

Якщо абстрагуватися від механічного приросту населення, то населення Закарпатської області з 1947 року до 1970 року тільки за рахунок природного приросту мало би збільшитись на 367,8 тис. чоловік, або на 46,4%. А фактично ж ріст численності склав 278,3 тис. чоловік, або 35,1%. З цього випливає, що за час з 1947 до 1970 р. в східні області ССРСР мігрувало понад 90 тис. чоловік (11,3%). Зауважимо, що міграція продовжувалась і після 1970 року. Тому без перебільшення можна вважати, що протягом 1947-1991 років в інші регіони колишнього ССРСР переселилось близько 200 тис. закарпатців. У це число не включасмо близько 20 тис. наших земляків, які упродовж 1970-1991 років подалися на Захід.⁷¹

Взагалі міграційні процеси відчутно впливають на соціально-економічний розвиток держави, її безпеку і стабільність, етнічну композицію та культурне і релігійне середовище, різноманітні сфери суспільного життя. Це ми відчуваємо і зараз, в час утвердження Української держави.

Міграційна статистика як в колишньому ССРСР, так і зараз в Україні будується на основі відомостей про прописку. Іншими словами, оперуючи даними про міграційні потоки, ми фактично говоримо не про кількість мігрантів, а про кількість осіб, які прописуються або виписуються з місць постійного проживання. Таким чином, якщо переселення особи не супроводжується припискою-випискою, факт зміни місця проживання статистично не фіксується. І навпаки, людина, яка прописалася в іншому місці, але фактичного місця проживання не змінила, потрапляє до обрахунків міграційних потоків. Крім того, до 1995 року міграційна статистика в Україні базувалася на застарілих формах державної статистичної звітності, які діяли ще за часів ССРСР, що не дозволяло відслідковувати основні соціально-демографічні характеристики мігрантів. Ще гірший стан справ був із аналізом еміграційних потоків. Увага до них з боку радянської статистики була мінімальною, у звітах еміграція проходила одним лише скупим рядком.⁷²

Найбільш позитивними в етнополітичних процесах того часу вважались змішані в національному відношенні шлюби. Роблячи аналіз етнічного складу робітничих сімей, що виникли в 1960-1966 рр. (дані сімейно-побутових карток), які наводить М.А.Мазюга,⁷³ свідчать, що 17,3% сімей різнонаціональні, 34,69% всіх різнонаціональних шлюбів уклали між собою українці і росіяни, 13,60% - росіяни і угорці, 9,51% - українці і угорці, 7,48% - угорці і

румуні і т.д. В с.Солотвино тоді було зареєстровано 64 шлюби, з них 21 змішані, в тому числі 8 - між українцями та угорцями, 4 - українцями і румунами, 2 - угорцями і румунами, 1 - українцем з росіянокою.²⁶

Збільшення числа міжнаціональних шлюбів серед закарпатських робітників, як зазначав М.А.Мазота, зафіксовано етнографами і в інших промислових центрах Советського Союзу, є на його думку закономірним наслідком поступового зближення советських народів, звищення національної замкнутості. Воно нібито сприяло змищенню інтернаціональних рис моралі і побуту робітників і цим самим підтверджувало виключно важливе положення нової програми КПСС про те, що національні форми не є закостенілі, а постійно змінюються, вдосконалюються і зближуються між собою... набираючи при цьому все більше інтернаціональний характер.²⁷

Насправді за ширмою такого словоблуддя, ховалася авторитарно-поліційна система, виплекана ще царизмом і продовжена добре вишколеним репресивним апаратом вже в советський час. Все це зумовило деформації в природньому перебігу етносоціальних і етнокультурних процесів як в Україні, так в Закарпатті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Тиводар М.П. Етнологія. - Ужгород, 1998.
2. Мала енциклопедія етнодержавознавства. - К., 1996. - С.57.
3. Копчак В.П., Копчак С.И. Населення Закарпаття за 100 лет (1870-1970). - Львів, 1977. - С.163-165.
4. Ткаченко Л.А. Современные этносоциальные процессы на Закарпатье: Автореф. дисерт. на соискание ученой степени канд. истор.наук. - Минск, 1979; Етнічний склад населення Закарпаття по матеріалах переписів населення// Культура та побут населення Українських Карпат. Матеріали республ. наук. конф. - Ужгород, 1972.
5. Гроздова И.Н. Этническая специфика венгров Закарпатья// Карпатский сборник. - М., 1972. - С. 162-163.
6. Грацианская Н.Н. Современные культурно-бытовые процессы у словаков Закарпатья// Карпатский сборник. - М., 1972.
7. Флимонова Т.Д., Шин М.Ф. К вопросу об этнокультурном развитии немцев Закарпатья// Карпатский сборник. - М., 1972.
8. Кабузан Н.В. Украинское население Закарпатья (начало XIX- 70-е годы XX в.)// Расы и народы. - М., 1986. - Т.16.
9. Копчак В.П., Копчак С.И. Названа праця. - С.70; Лавер О.Г., Макара М.П. Зміни демографічної та етнічної структури населення сучасного Закарпаття// Карпатика. Актуальні питання історії і культури країн Центральної і Південно-Східної Європи. - Ужгород, 1990. - С.24.

10. Лавер О. Хто ми, що ми...? Спроба етнотемографічного дослідження / Карпатський край. - 1991. 10 вересня.
11. Лавер О.Г., Макара М.П. Зміни демографічної та етнічної структури населення сучасного Закарпаття// Карпатика. Актуальні питання історії, історіографії і культури країн Центральної і Південно-східної Європи. - Ужгород, 1993. - Вип.2. - С.238-246.
12. Копчак В.П., Копчак С.И. Назва праця. - С.162-163.
13. Таблицю складено за даними Управління статистики Закарпатської області.
14. Химинець В.В. До питання про концепцію соціально-економічного розвитку Закарпаття// Економіка Закарпаття сьогодні і завтра: шляхи виходу з кризи. (Матеріали наук.-практ. конф., 13-14 березня 1997 р.) - Ужгород, 1997. - С.239.
15. Населення Закарпатської області за даними всесоюзного перепису населення 1989 р. Статистичний збірник. - Ужгород, 1990.
16. Там же.
17. Там же.
18. Там же.
19. Химинець В.В. Названа праця. - С. 240.
20. Ткаченко Л.А. Названа праця. - С. 4.
21. Копчак В.П., Копчак С.И. Назв. праця. - С.70; Народне господарство Закарпатської області. Статистичний збірник. - Ужгород, 1990. - С.24.
22. Терлюк І. Росіяни західних областей України. - Львів, 1997. С.82; Він же. Росіяни західних областей України (1994-1996 рр.). Етносоціальне дослідження: Автореф. дисертації на здобуття наукового ступеня канд. істор. наук. - Львів, 1997. - С.3.
23. Шляхом жовтня. Збірник документів. - Ужгород, 1965. - Т. VI. - С. 162; Макара М.П. Закарпатська Україна: шляхи до воз'єднання, досвід розвитку (жовтень 1944 - січень 1946). - Ужгород, 1995. - С. 94-96.
24. Павленко Г.В. Німці на Закарпатті. Ужгород, 1995. - С.39-40.
25. Лавер О.Г., Макара М.П. Назв. праця. - С.237-238; Копчак В.П., Копчак С.И. Назв. праця. - С. 69-70; Демографічний ежегодник СССР, 1990. - М., 1990. - С. 252.
26. Лавер О.Г., Макара М.П. Назв. праця. - С.242-243.
27. Куценко К.О. Культурне будівництво на Закарпатті за роки Радянської влади (1945-1958рр.)// Наукові записки УжДУ. - Ужгород, 1959. - Т. V; Він же. Братня допомога народів Радянського Союзу в соціалістичній перебудові сільського господарства Закарпатської області (1945-1950рр.)// Наукові записки УжДУ. - Ужгород, 1959. - Т.29.
28. Арсентьев М.В. Про нове соціалістичне ставлення до праці на Закарпатті// Наукові записки УжДУ. - Ужгород, 1960. - Т.30.
29. Хайнас В.В. Роки великих подій. - Ужгород, 1950; Він же: Здійснення мрій. - Ужгород, 1963.

30. Ільницький Ю.В. Віхи звияжного поступу.-Ужгород,1975.
31. Гранчак І.М. Чи всенародним був з'їзд народних комітетів у Мукачеві? Погляд із сьогодення // Новани Закарпаття.-1992.- 26 листопада.
32. Макара М.П. Як закарпатці стали неблагонадійними// Новини Закарпаття.- №57-58.- С.10; Він же. Там же. - №186.- С.5; Він же. Закарпатська Україна: шлях до возз'єднання, досвід розвитку (жовтень 1944 - січень 1946 рр.).
33. Тиводар М.П. Закарпаття: народознавчі роздуми.-Ужгород, 1995.- С.107-133.
34. Населення області за даними всесоюзного перепису населення 1989 року.-С.110.
35. Там же.- С. 111.
36. Етнічні меншини Східної та Центральної Європи: компаративний аналіз становища і перспективи розвитку.-К.,1994.-С.140.
37. Тиводар М.П. Процеси етнічного зближення представників різних національностей в колгоспному селі Закарпаття// Матеріали XXI наук. конф. Ужгородського держав.ун-ту. Серія історична.-К., 1967.- С. 223-224.
38. Гроздова І.Н. Назв.праця.-С.95.
39. Грацианская Н.Н. Назв.праця.-С.114.
40. Філімонова Т.Д., Шин М.Ф. Назв.праця.-С.137-138.
41. Українські Карпати. Матеріали міжнародної наукової конференції "Українські Карпати: етнос, історія, культура"-Ужгород,1993; Культура Українських Карпат: традиції і сучасність. Матеріали міжнародної наукової конференції.-Ужгород, 1994; Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні. Матеріали наук.-практ. конф.-Ужгород, 1993, Тиводар М. Закарпаття: народознавчі роздуми.-Ужгород, 1995; Макара М., Мигович І. Карпатами поріднені.-Ужгород, 1997.
42. Шляхом до щастя. Нариси історії Закарпаття. Ужгород, 1973.- С.173.
43. Радянське Закарпаття за 35 років. Статистичний збірник.-Ужгород, 1980.-С.14.
44. Статистичний збірник.-Ужгород, 1990.-С.12.
45. Шляхом до щастя.-С.180.
46. Лавер О.Г., Макара М.П. Назв.праця.-С.242.
47. Справжній інтернаціоналізм і взаємодопомога. Про розвиток національної культури та духовності угорців на Закарпатті. Буклет.-Ужгород, 1989.
48. Наулко В.І. Етнічний склад населення Української РСР.-К., 1965.-С.132.
49. Газ. Закарпатська правда.-1945.-8 лютого.
50. Населення Закарпатської області за даними всесоюзного перепису населення 1989 року. Статистичний збірник. Ужгород,1990; Національний склад населення України.- К., 1992.- ч.ІІ.- С. 8, 20.

51. Там же.
52. Численность и состав населения СССР по данным всесоюзной переписи населения 1979 года, 1984.-С.102-103.
53. Народне господарство Закарпатської області в 1992 році. - Ужгород, 1993.
54. Мигович І.І., Колібаба А.В. Соціальне самопочуття і ціннісні орієнтації закарпатців.-К.,1994.-С.11.
55. Там же.-С.12.
56. Смельць Г.С., Дяченко Б.І. Циганське населення Закарпаття.-Ужгород,1993.-С.6.
57. Там же.
58. Там же.
59. Там же.- С. 8.
60. Бромлей Ю.В. Этносоциальные процессы: теория, история, современность.-М.,1987.-С.168.
61. Макара М., Мигович І. Названа праця.- С. 52.
62. Там же.-С.61.
63. Макара М.П. Деякі питання сучасних міжнаціональних відносин на Закарпатті//Українські Карпати: етнос, історія, культура.- Ужгород, 1993.-С.272.
64. Макара М., Мигович І. Названа праця.-С.62.
65. Євтух В.Б. Міжетнічна взаємодія у Карпатському регіоні: деякі методологічні проблеми дослідження // Українські Карпати: етнос, історія, культура.-Ужгород, 1993.-С. 210-216.
66. Тиводар М.П. Общественный и семейный быт колхозников Закарпаття: Автореф. дис. на соискание ученой степени канд. истор. наук.- К., 1968.-С.9; Кампов П.Ф. Закарпаття у шупальцях великодержавних шовіністів // Сучасність. Мюнхен,1982.-Ч.4-5.-С.175-180.
67. Павленко Г.В. Німці на Закарпатті. - С.44.
68. Там же.-С.45.
69. Заставний Ф.Д. Географія України. Львів,1934.-С.414.
70. Павленко Г.В. Названа праця.-С.45.
71. Тереля Й. 2001.- Ужгород-Торонто, 1991.-С. 52-53.
72. Ситник О. Українська повстанська армія на Закарпатті.-К., 1997.-С.3.
73. Лавер О.Г., Макара М.П. Названа праця.- С. 237-238.
74. Товт М. Міграція мовою статистики // Новини Закарпаття.- 1998.- 4 квітня.-С.11.
75. Мазюта М.А. Быт рабочего класса советского Закарпаття. Автореф. дис. на соискание ученой степени кандидата исторических наук.- К., 1969.- С. 16.
76. Там же.
77. Там же.